ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય સોળમો

યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રશ્નો રજૂ કરવાની પોતાની એક આગવી શૈલી છે. પહેલાં તેઓ પ્રકરણની વિશિષ્ટતાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેથી પુરુષ તે તરફ આકર્ષાય, ત્યાર બાદ તેઓ તે પ્રકરણ રજૂ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે કર્મને લો. એમણે બીજા અધ્યાયમાં જ પ્રેરણા આપી કે અર્જુન કર્મ કર. ત્રીજા અધ્યાયમાં એણે નિર્ધારિત કર્મ કરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. નિર્ધારિત કર્મ શું છે ? તો કહ્યું કે યજ્ઞ કરવો એ જ કર્મ છે. પછી એમણે યજ્ઞનું સ્વરૂપ ન બતાવ્યું, પરંતુ પહેલાં યજ્ઞ આવ્યો ક્યાંથી અને તે શુ આપે છે તે જણાવ્યું. ચોથા અધ્યાયમાં તેર-ચૌદ વિધિઓથી યજ્ઞનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું, જે કરવું તે કર્મ છે. અહીં કર્મ સ્પષ્ટ થાય છે. એનો શુદ્ધ અર્થ છે યોગ, ચિંતન, આરાધના કે જે મન અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાથી સંપૂર્ણ થાય છે.

આ રીતે જ એમણે નવમા અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેની વિશેષતાઓ ઉપર ભાર મૂકતાં કહ્યું. અર્જુન, આસુરી સ્વભાવવાળા મને તુચ્છ ગણીને પોકારે છે. હું પણ મનુષ્યશરીરના

આધારવાળો છું, કારણ કે મનુષ્યશરીરમાં જ મને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, પરંતુ આસુરી સ્વભાવવાળા, મૂઢ લોકો મને ભજતા નથી, જ્યારે દૈવી સંપત્તિવાળા ભક્તજનો અનન્ય શ્રદ્ધાથી મારી ઉપાસના કરે છે. પરંતુ આ સંપત્તિઓનું સ્વરૂપ અને વર્ણન હજી સુધી બતાવ્યું નથી. હવે સોળમા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી રહ્યા છે. એમાં પહેલાં દૈવી સંપત્તિના ગુણો બતાવ્યા છે.

श्री भगवानुवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

અભય - ભયનો સંપૂર્ણ અભાવ, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, તત્ત્વજ્ઞાન માટે ધ્યાનમાં દૃઢ સ્થિતિ અથવા નિરંતર ચિંતન, સર્વસ્વનું સમર્પણ, ઇન્દ્રિયોનું સારી રીતે દમન, યજ્ઞનું આચરણ (જેવું સ્વયં શ્રીકૃષ્ણે ચોથા અધ્યાયમાં વર્ણવ્યું છે.) સંયમાગ્નિમાં હવન, ઇન્દ્રિયાગ્નિમાં હવન, ઇન્દ્રિયાગ્નિમાં હવન, પ્રાણ-અપાનમાં હવન અને અંતે જ્ઞાનાગ્નિમાં હવન, અર્થાત્ આરાધનાની પ્રક્રિયા કે જે કેવળ મન અને ઇન્દ્રિયોની અંતઃક્રિયાથી થાય છે. તલ, જવ, વેદી ઇત્યાદિ ચીજોથી થનાર યજ્ઞને ગીતાએ કહેલ યજ્ઞ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. શ્રીકૃષ્ણે આવા કોઈ પણ કર્મકાંડને યજ્ઞ નથી માન્યો. સ્વાધ્યાય એટલે સ્વરૂપ તરફ અગ્રેસર કરાવનારું અધ્યયન, તપ અર્થાત્ મનસહિત ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય રીતે વાળવી તથા **आर्जवम्** શરીર અને ઇન્દ્રિયો સહિત અંતઃકરણની સરળતા –

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

અહિંસા અર્થાત્ આત્માનો ઉદ્ધાર (આત્માને અધોગતિમાં લઈ જવો તે જ હિંસા છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે – જો હું સાવધાન થઈને કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાઉં તો આ સમગ્ર પ્રજાનો નાશ કરનારો તથા વર્ણશંકરનો કર્તા બનું. આત્માનો શુદ્ધ વર્ણ છે પરમાત્મા. એનું પ્રકૃતિમાં ભટકવું વર્ણસંકર છે,

આત્માની હિંસા છે અને આત્માનો ઉદ્ધાર જ અહિંસા છે.) સત્ય (સત્યનો અર્થ સાચું અને પ્રિય ભાષણ નથી. તમે કહો છો આ વસ્ત્ર મારું છે તો શું તમે સાચું બોલો છો ? આનાથી મોટું જૂઠ બીજું શું હોય ? જ્યારે શરીર તમારું નથી, નશ્વર છે તો તેને ઢાંકવાનું વસ્ત્ર તમારું ક્યાંથી હોઈ શકે ? વસ્તુતઃ સત્યનું સ્વરૂપ યોગેશ્વરે સ્વયં જણાવ્યું છે કે હે અર્જુન, સત્યનો ત્રણેય કાળમાં કોઈ અભાવ નથી. આ આત્મા જ સત્ય છે. આ જ પરમ સત્ય છે. આ સત્ય પર દૃષ્ટિ રાખવી) ક્રોધનો અભાવ, સર્વસ્વનું સમર્પણ, શુભાશુભ કર્મફળોનો ત્યાગ, મનની ચંચળતાનો સર્વથા અભાવ, લક્ષ્ય વિરુદ્ધ નિંદિત કાર્યો ન કરવાં, સૌ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ, ઇન્દ્રિયોના વિષયો સાથે સંયોગ થવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિનો અભાવ, કોમળતા, પોતાના લક્ષ્યથી વિમુખ થવામાં લજ્જા, વ્યર્થ ચેષ્ટાઓનો અભાવ તથા –

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ।।३।।

તેજ (જે એકમાત્ર ઈશ્વરમાં જ છે, તેના તેજથી જે કાર્ય કરે છે. મહાત્મા બુદ્ધિની દૃષ્ટિ પડતાં જ અંગુલિમાલના વિચારો બદલાઈ ગયા. આ તે તેજનું પરિણામ હતું, જેનાથી કલ્યાણનું સર્જન થાય છે, જે બુદ્ધમાં હતું.) ક્ષમા, ધૈર્ય, શુદ્ધિ, કોઈમાં શત્રુભાવ ન હોવો, અતિમાનિતા વધારે પડતા માનીપણાનો અભાવ આ બધાં તો હે અર્જુન ! દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષનાં લક્ષણો છે. આ પ્રકારે કુલ છવ્વીસ ગુણો બતાવ્યા. તે બધા તો કેવળ સાધનાની પૂર્ણ અવસ્થાવાળા પુરુષમાં જ સંભવી શકે અને અંશતઃ તમારામાં પણ તે ગુણો નિશ્ચિત રીતે છે જ તથા આસુરી સંપત્તિવાળામાં પણ આ ગુણ છે, પરંતુ તે અપ્રગટ જણાય છે, તેથી તો ઘોર પાપીને પણ કલ્યાણનો અધિકાર છે. હવે આસુરી સંપત્તિનાં મુખ્ય લક્ષણો વર્ણવે છે–

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ।।४।।

હે પાર્થ ! દંભ, દર્પ, ઘમંડ,અભિમાન, ક્રોધ, કઠોર વાણી અને અજ્ઞાન - આ બધાં આસુરી ગુણોવાળા પુરુષનાં લક્ષણ છે. બંને સંપત્તિઓનાં શાં કાર્ય છે ?

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ।।५।।

આ બંને પ્રકારની વૃત્તિઓમાંથી દૈવી સંપત્તિ તો **विमोक्षाय** મોક્ષ માટે છે અને આસુરી સંપત્તિ બંધનમાં નાખનારી છે. હે અર્જુન, તું શોક ના કર, કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિને પામ્યો છે. તું મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈશ અર્થાત્ મને પામીશ. આ વૃત્તિઓ ક્યાં રહે છે ?

द्वौ भूतसर्गो लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवी विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे श्रुणु ।।६।।

હે અર્જુન ! આ લોકમાં પ્રાણીઓના સ્વભાવ બે પ્રકારના હોય છે. દેવો સમાન અને અસુરો સમાન. જ્યારે હૃદયમાં દૈવી સંપત્તિ સક્રિય હોય છે ત્યારે મનુષ્ય દેવ જ છે અને આસુરી સંપત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય ત્યારે મનુષ્ય અસુર છે. સૃષ્ટિમાં આ બે જ જાતિ છે. દેવ અને અસુર. માનવી ચાહે આરબ દેશમાં પેદા થયો હોય, ચાહે ઑસ્ટ્રેલિયામાં. ગમે ત્યાં જન્મેલો માણસ બેશક આ બેમાંથી એક વૃત્તિવાળો તો હોય જ. અત્યાર સુધી દેવોનો સ્વભાવ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યો હવે અસુરોનો સ્વભાવ તું મારી પાસેથી સવિસ્તર સાંભળ.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ।।७।।

હે અર્જુન ! અસુર લોકો **कार्यम कर्म** માં પ્રવૃત્ત રહેવાનું કે નહિ કરવાનાં કાર્યોમાંથી નિવૃત્ત થવાનું જાણતા નથી. આથી, તેઓમાં પવિત્રતા, સદાચાર અને સત્ય રહેતાં નથી. એવા પુરુષોના વિચારો કેવા હોય છે ?

असत्यप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

તે આસુરી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો કહે છે કે જગત આશ્રયરહિત છે, અસત્ય છે અને ઈશ્વર વગર આપમેળે જ સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયું છે. તેથી, કેવળ ભોગો ભોગવવા માટે જ છે. તે સિવાય બીજું શું છે?

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

આ મિથ્યા દૃષ્ટિકોણના કારણે જેમનો સ્વભાવ નાશ પામ્યો છે તે મંદ બુદ્ધિવાળા અપકારી, ક્રૂરકર્મી મનુષ્યો કેવળ જગતનો નાશ કરવા માટે જ પેદા થાય છે.

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

તે મનુષ્યો દંભ, માન અને મદવાળા, કોઈ રીતે પૂરી ન કરી શકાય તેવી કામનાઓનો આશ્રય લઈ અજ્ઞાનથી મિથ્યા સિદ્ધાંતો પકડીને અશુભ તથા ભ્રષ્ટ સંસારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેઓ વ્રત તો કરે છે પરંતુ અશુદ્ધ છે.

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

તેઓ અંતિમ શ્વાસ સુધી અનંત ચિંતાથી ઘેરાયેલા રહે છે અને વિષયો ભોગવવામાં તત્પર તેઓ બસ આ ભોગોમાં જ આનંદ છે એવું માને છે. તેઓ એમ માને છે કે ભોગો ભોગવાય તેટલા ભોગવી લો. એનાથી આગળ બીજું કંઈ છે જ નહિ.

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

સેંકડો આશારૂપી પાશોથી (એક ફાંસીથી પણ લોકો મૃત્યુ પામે છે. અહીં સેંકડો ફાંસીથી) બંધાયેલા કામ-ક્રોધપરાયણ વિષયભોગો ભોગવવા

તેઓ અન્યાયથી ધનાદિક જેવી અન્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ટૂંકમાં ધન મેળવવા તેઓ રાતદિવસ અસામાજિક પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરે છે. આગળ કહે છે –

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

તેઓ વિચારે છે કે મેં આજે આ મેળવ્યું છે. હું આ મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. મારી પાસે આટલું ધન છે અને ફરી પણ આટલું મેળવીશ.

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

મેં તે શત્રુને માર્યો અને બીજા શત્રુઓને પણ હું મારીશ. હું જ ઈશ્વર અને ઐશ્વર્યનો ભોગવનારો છું. હું પ્રતિષ્ઠાવાળો, બળવાન અને સુખી છું.

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

હું મોટો ધનિક અને મોટા કુટુંબવાળો છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન દઈશ, મને હર્ષ થશે – આ પ્રકારના અજ્ઞાનથી તે વધુ મોહિત બને છે. શું યજ્ઞ-દાન પણ અજ્ઞાન છે ? આ વિશે ૧૭મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તેઓ આટલેથી અટકતા નથી પરંતુ અનેક ભ્રમોમાંથી ઘેરાયેલા રહે છે તે વિશે કહે છે –

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृत्ताः ।
प्रसक्तां कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

અનેક પ્રકારે ભ્રમિત થયેલા ચિત્તવાળા, મોહજાળમાં ફસાયેલા, વિષયભોગોમાં અતિ આસક્ત એવા આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્ય અપવિત્ર નરકમાં જાય છે. આગળ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં કહેશે કે નરક શું છે ?

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

પોતાની જાતને શ્રેષ્ઠ માનનારા, ધન અને માનના મદવાળા તે ઘમંડી લોકો શાસ્ત્રવિધિરહિત માત્ર નામના જ યજ્ઞો કરે છે. શું તે શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવ્યા છે તેવા યજ્ઞ કરે છે ?

ના, તે વિધિ વિના યજ્ઞ કરે છે, કારણ કે વિધિ યોગેશ્વરે સ્વયં વર્ણવી છે. (અધ્યાય ૪-૨૪-૩૩ અને અધ્યાય ૬-૧૦-૧૭)

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

તેઓ બીજાની નિંદા કરનારા, અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધવાળા લોકો પોતાના તથા બીજાના દેહમાં સ્થિત અન્તર્યામી પરમાત્મા એવા મારો જ દ્વેષ કરે છે. શાસ્ત્રવિધિથી પરમાત્માનું સ્મરણ એક યજ્ઞ છે. જેઓ આ વિધિ છોડીને માત્ર નામનો જ યજ્ઞ કરે છે. યજ્ઞના નામે કંઈ ને કંઈ કર્યા જ કરે છે, તેઓ પોતાના અને બીજાના શરીરમાં સ્થિત મારો પરમાત્માનો દ્વેષ કરનારા છે. લોકો દ્વેષ કરતા જ રહે છે અને બચીયે જાય છે. શું આ લોકો પણ ઊગરી જશે ? ત્યારે કહે છે –

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

મારો દ્વેષ કરનારા તે પાપાચારી ક્રૂરકર્મી નરાધમોને હું સંસારમાં વારંવાર આસુરી યોનિઓમાં જ નાખું છું. જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ત્યજીને યજ્ઞ કરે છે તેઓ પાપયોનિ છે, મનુષ્યોમાં તેઓ અધમ છે, તેવાને ક્રૂરકર્મી કહેવાય છે. અન્ય કોઈ અધમ નથી. પહેલાં કહ્યું હતું – આવા નરાધમોને હું નરકમાં નાખું છું. આ જ નરક છે. સાધારણ જેલની યાતના ભયંકર હોય છે ત્યારે અહીં તો વારંવાર આસુરી યોનિમાં પડવાનો ક્રમ કેટલો દુઃખદ છે. એટલે દૈવી સંપત્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधामां गतिम् ॥२०॥

કૌન્તેય, મૂર્ખ લોકો જન્મ-જન્માંતરો સુધી આસુરી યોનિવાળા મને ન પામીને પહેલાં કરતાં પણ અતિ અધમ ગતિને પામે છે. એનુ ંનામ નરક છે. હવે જોઈએ, નરકનું દ્વાર શું છે ?

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

કામ, ક્રોધ, લોભ આ ત્રણ નરકનાં મુખ્ય દ્વાર છે. તે આત્માનો નાશ કરનાર અને તેને અધોગતિમાં લઈ જનાર છે. એટલે આ ત્રણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રણ ઉપર જ આસુરી સંપત્તિ ટકી રહી છે. એને ત્યાગીને શો લાભ ?

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

હે કૌન્તૈય ! નકરનાં આ ત્રણે દ્વારથી મુક્ત થયેલો મનુષ્ય પોતાના પરમકલ્યાણને માટે આચરણ કરે છે, જેનાથી તે પરમગતિ અર્થાત્ મને પામે છે. આ ત્રણે વિકારોને ત્યાગીને જ મનુષ્ય નિયત કર્મ કરે છે. એનું પરિણામ પરમશ્રેય છે.

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

જે મનુષ્ય ઉક્ત શાસ્ત્રવિધા ત્યાગીને (અર્થાત્ તે શાસ્ત્ર કોઈ બીજું શાસ્ત્ર નથી **इदं गुह्यतमं शास्त्रम्** (૧૫-૨૦) - ગીતા સ્વયં સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર છે. સ્વયં શ્રીકૃષ્ણે તે કહી છે, તે વિધિને ત્યજીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનાર, ન તો સિદ્ધિ પામે છે, ન તો પરમગતિ અને સુખને પામે છે.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविद्यानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

માટે હે અર્જુન ! તારા માટે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં હું શું કરું અને શું ના કરું આ નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્ર જ એક પ્રમાણ છે. એમ જાણીને શાસ્ત્ર-વિધિથી નિશ્ચિત કરેલાં કર્મ જ તારે કરવા યોગ્ય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે **'नियतं कुरु कर्म त्वं' 'नियत कर्म'** પર ભાર મૂક્યો છે અને કહ્યું કે યજ્ઞની વિધિ જ તે નિયત કર્મ છે અને તે યજ્ઞ આરાધનાની વિધિવિશેષનું વર્ણન છે. જે મનનો સંપૂર્ણ નિરોધ કરીને શાશ્વત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવે છે. અહીં એમણે જણાવ્યું કે કામ, ક્રોધ અને લોભ નરકનાં ત્રણ મુખ્ય દ્વાર છે. આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવાથી તે કર્મ (નિયત કર્મ)નો આરંભ થાય છે. તે વિશે મેં વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પરમશ્રેય – પરમકલ્યાણ કરનારું આચરણ કરે છે. મનુષ્ય બાહ્ય સાંસારિક કાર્યોમાં જેટલો વ્યસ્ત છે, તેટલો જ અધિક કામ, ક્રોધ અને લોભ તેનામાં ભરપૂર જોવા મળે છે. કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે કામ, ક્રોધ અને લોભને ત્યાગવાથી જ તેમાં પ્રવેશ મળે છે. કર્મ આચરણમાં મૂકી શકાય છે. જે વિધિ ત્યજીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર આચરણ કરે છે, તેના માટે સુખસિદ્ધિ અથવા પરમગતિ કશું જ નથી. હવે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ એકમાત્ર પ્રમાણ છે. એટલે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર જ તારે કર્મ કરવું ઉચિત છે અને તે શાસ્ત્ર તે 'ગીતા'.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે દૈવી સંપત્તિનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું. એમાં ધ્યાનની સ્થિતિ, સર્વસ્વનું સમર્પણ, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોનું દમન, મનનું શમન, સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવનાર અધ્યયન, યજ્ઞ માટે પ્રયત્ન, મનસહિત ઈન્દ્રિયોનું તપ, અક્રોધ, ચિત્તને શાંત અને નિર્મળ રાખવું વગેરે છવ્વીસ ગુણો બતાવ્યા. તે દરેકેદરેક તો ઈષ્ટની સમીપ પહોંચેલા યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત એવા કોઈ સાધકમાં જ હોય. આંશિક રીતે તો બધામાં છે.

તે પછી તેમણે આસુરી સંપત્તિમાં મુખ્ય ચાર-છ વિકારોનાં નામ આપ્યાં, જેમ કે અભિમાન, દંભ, કઠોરતા, અજ્ઞાન વગેરે અને અંતમાં નિર્ણય જણાવ્યો કે હે અર્જુન, દૈવી સંપત્તિ તો **विमोक्षाय** પૂર્ણ મોક્ષ માટે છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે છે અને આસુરી સંપત્તિ બંધન અને અધોગતિ માટે છે. અર્જુન, તું શોક ના કર, કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિવાળો છે.

આ વૃત્તિઓ ક્યાં હોય છે ? તેમણે જણાવ્યું કે આ લોકમાં મનુષ્યોનો સ્વભાવ બે પ્રકારનો હોય છે – દેવતાઓ જેવો અને અસુરો જેવો. જ્યારે દૈવી સંપત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે મનુષ્ય દેવ જેવો હોય છે અને જ્યારે આસુરી વૃત્તિનું પ્રાબલ્ય હોય ત્યારે મનુષ્ય અસુર જેવો હોય છે. સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોની ફક્ત બે જ જાતિ છે. ભલેને તે ગમે ત્યાં જન્મ્યો હોય, ગમે તે કહેવાતો હોય.

ત્યારબાદ એમણે આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યોનાં લક્ષણોનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો. આસુરી સંપત્તિવાળા પુરુષ કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાનું નથી જાણતા અને અકર્તવ્ય કાર્યથી નિવૃત્ત થવાનું પણ નથી જાણતા. તેઓ કર્મમાં પ્રવૃત્ત જ નથી થયા, એટલે ન તો તેઓમાં સત્ય હોય છે, ન પવિત્રતા. આચરણ પણ હોતું નથી. એમની દૃષ્ટિએ જગત આશ્રયરહિત, ઈશ્વર વિનાનું સ્વયં સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. એટલે કેવળ ભોગ ભોગવવા માટે જ છે. આનાથી આગળ શું છે ? આ વિચાર શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ હતો. હંમેશાં રહ્યો છે. કેવળ ચાર્વાકે કહ્યું છે એવી વાત નથી. જ્યાં સુધી લોકમાનસમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનો ચઢાવ-ઉતાર છે ત્યાં સુધી રહેશે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે અલ્પ બુદ્ધિવાળા ક્રૂરકર્મી પુરુષો સર્વનું અહિત (કલ્યાણનો નાશ) કરવા માટે જ જગતમાં જન્મે છે. તેઓ કહે છે – મેં આ શત્રુને માર્યો, પેલાને મારીશ – આ રીતે હે અર્જુન કામ-ક્રોધપરાયણ તે મનુષ્ય શત્રુઓને નથી મારતા, પરંતુ પોતાના અને બીજાના દેહમાં રહેલા મુજ પરમાત્માનો જ દ્વેષ કરનારા છે, તે પરમાત્માનો દ્વેષ કરનાર છે. જ્યારે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે તું દૈવી સંપત્તિવાળો છે. શોક ન કર. અહીં પણ સ્પષ્ટ થયું કે ઈશ્વરનો નિવાસ દરેકના હૃદય-પ્રદેશમાં છે. યાદ રહેવું જોઈએ કે કોઈ સતત તમને જોઈ રહ્યું છે. એટલે હંમેશાં શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ ક્રિયાનું આચરણ જ કરવું જોઈએ. અન્યથા શિક્ષા હાજર જ છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ફરીવાર કહ્યું કે આસુરી સ્વભાવવાળા ક્રૂર મનુષ્યોને હું વારંવાર નરકમાં નાખું છું. નરકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તો કહ્યું કે વારંવાર નીચ-અધમ યોનિમાં પડવું એ એકબીજાનો પર્યાય જ છે. આ નરકનું જ સ્વરૂપ છે. કામ-ક્રોધ અને લોભ નરકનાં ત્રણ મૂળ દ્વાર છે. આ ત્રણે પર જ આસુરી વૃત્તિ ટકી રહી છે. આ ત્રણે પર જ આસુરી વૃત્તિ ટકી રહી છે. આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવાથી તે કર્મનો આરંભ થાય છે. મેં તે વારંવાર વર્ણવ્યું છે. એ નિશ્ચિત છે કે કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જેનો આરંભ કામ, ક્રોધ, લોભ ત્યાગવાથી જ થાય છે.

સાંસારિક કાર્યોમાં મર્યાદિત રૂપથી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ નિભાવવામાં જે જેટલા રચ્યાપચ્યા છે, કામ, ક્રોધ-લોભ તેઓની પાસે એટલા જ અધિક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વાસ્તવમાં આ ત્રણે ત્યાગવાથી જ પરમમાં પ્રવેશ અપાવનાર નિર્ધારિત કર્મોમાં પ્રવેશ મળે છે. આથી મારે શં કરવું, શું ના કરવું ? આ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત છે. કયું શાસ્ત્ર ? આ ગીતા શાસ્ત્ર, **'किमन्यैः शास्त्रविस्तरै'** આથી આ શાસ્ત્ર દ્વારા નિર્ધારિત કરેલ કર્મ-વિશેષ (યથાર્થ કર્મ)ને તું કર.

આ અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે દૈવી અને આસુરી બંને સંપત્તિઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું. તેનું સ્થાન માનવ-હૃદય બતાવ્યું. તેનું ફળ જણાવ્યું. આથી,

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपदविभाग योगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

આ રીતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમા દૈવાસુરસંપદ્‌વિભાગ યોગ નામનો સોળમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्यशिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भागवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये देवासुरसंपदविभाग योगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદજીકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થ ગીતામાં દૈવાસુરસંપદ્વિભાગ યોગ નામનો સોળમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥